

ներքին լիցիտացիոն մեջ ահաբեկ է իւր ազգին արհամարհութեան և մեղսակարութեան ցոյցերը։ Այսպէս վերաբերվեց նա և առ Աստուծոյ Սրբախն և առ Վարդան Մամիկոնեան անխորաքալու Հային ոչ թէ բարբառականութիւնը կամ պատգանդութիւնը այլ իւր բողոքականացած կամ պատգանդացած կրօնային և առեկի նա դերմանացու կամ օտարագոյն մեջ յարգում է թէ միւր և թէ միւսը այն ինչ նոյնքան չափ եղբոր մեջ անկողնաւորութիւն իրաւունք է համարում իրան։ Նա մանաւանդ Բողոքականաց և Պապականաց հակա—քրիստոնէական ջանքերն ու հակ—պապականականութեան լիցիտացիոն։

Եւ արդարեւ քրիստոնէի կրօնափոխութիւնը ինքն ըստ ինքեան աստիճան է ամենին։ Իսկ մեր ազգի վերաբերութեամբ ոչ միայն աստիճան այլ միւսն անգամ աններելի։ Եկեղեցին միջոցաւ կրօնական ճշմարիտ համոզմունքներեց կառուցած մի բարոյական շինուածք է։ Այդ համոզմունքներից մինի պահպակը նոյն շինուածքից մի քարի պահպակ է։ Թէեւ ասանց նորա էական հիմքին վնասելու և քանի որ (ըստ ներկայ հանգամանաց) մեր եկեղեցւոյ ամբողջական չափով է չափում և մեր ազգութեան ամբողջութիւնը։ Հետեւաբար եկեղեցին պարագնէլ։ Անցը տկարացնել ջանալ է։ Ուրեմն սիրելի ընթերցող, բողոքական և պապական բարոյգիտների հակա—աստեղական գործողութիւնները հայերեւ վերաբերութեամբ ոչ թէ բարբառութիւն, այլ ամենամեծապէս և խաղաղ փոփոխութիւն է։ Եւ նոյա մի քանի պահաւեր ձեւացող պաշտպանների փառաբանութիւնը ստաբանութիւն և կեղծարանութիւն։

ԿՐԾՆԻ ԱԶԵՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆԴԻՒՐԸ

Պատմական կեանքը կատարեալ աստղագիտութիւն է, որ շատ արագ մարդկութիւնը ճանաչում է մի ազգ, մի լեզու և մի Աստուած, բայց իրաւասէր ամբարտաւանութիւնը կործանեց այդ միութիւնը և կտոր կտոր անկող։ Բաժանեց նորան զական զազգութիւնների, լեզուների և Աստուծաների վերայ։ Թէ որն է ճշմարիտ Աստուածը և թէ որն է սուտը՝ նա չկարողացաւ այս որոշել։ Նա երկար զարերի մեջ խաղալիք դարձաւ զանազան աստուծաների ձեռքին, փան զի ամբարտաւանութիւնը թող չէր տալիս ճանաչել ճշմարիտ Աստուածը և պաշտել նորան։ Թող չէր տալիս հեռանալ մեղքերից և հեռանալ արգարութեան։ Թող չէր տալիս դիտել խաւարից և զիմէլ զէպիլ լայր, որովհետեւ զեռ մարդկութիւնը մանուկ էր մտաւորական զարգացման մեջ և կաշկանդուած էր տգիտութեան շղթաներով։ Որից և ամբարտաւանութիւնը ստանում էր իւր սպասելի օգուտները։ Բայց նա (մարդկութիւնը) չէր էլ կարողանում միանգամայն թողնել կրօնական զգացմունքները — փան զի մարդոց հոգին, միտքը, պահանջում է ունենալ մի հաւատ, մի կրօն, մի աստուածապաշտութիւն և

իւր ընտրած և համազում կրօնի համար նա պատրաստ է զսհել ոչ միայն ամենայն բան ալ նաև իւր ածնէ որոյ օրինակները չատ և չատ են (ՏԵԱՒ. Է. ստորագրութիւնը Արարատի ապրիլ ամս. 1876) կրօնը լի ներքին մարդկայն հոգւոյ յատկութեան մեծ գործը՝ նա իրիւ տէր և իշխան մարդկային ածնի, իբրև զեկ և կառավար նորա կեանքի միշտ ձգուեմ մարդին զեպ ի այն նպատակները, ինչպէս է իւր զդացմունքը, Եթէ քո կրօնը քեզ առաջնորդուեմ զեպի բարին և շինութիւնը, Եթէ շարժուեմ քեզ զեպի միութիւնը և սերը, Եթէ ձգուեմ քեզ զեպի ինքնաճանաչութիւնը և երջանկութիւնը, իսկոյն տեսնուեա սկսուած և կատարելագործուած, իսկ Եթէ նա ձգուեմ քեզ զեպի չորր և ատելութիւնը, զեպի խռովութիւն և բաժանմունք, զեպի իշուառութիւն և կործանմունք, նոյնպէս տեսնուեա սկսուած և կատարելագործուած, Արեւմտ ինչ պէտքէ արած, Եթէ ոչ բարի և անլիւ յատկութիւններով, սիրոյ և շինութեան նպատակներով կրթել, զարգացնել և զարգարել հոգւոյ զգացմունքը՝ որպէս զի նորանից ծնուած կրօնն էլ ինի ազնիւ բարի և նպատակայարմար:

Արմի կոբաւոր անկեցնութեան գաղափարը իւրբանջիւր ազգի խոհեմ և հեռատես ածնաւորութիւնը լաւ զգալով, սահմանեցին օրէնքներ, որին կարգ աւանդներ և ամենակերպ հնգալով սահմանափակեցին ընդունել օտարներին իւրեանց կրօնի մէջ, որոշուելով նոցա իւրեանց կրօնական ձեւերի, արարողութիւնների, օղորութիւնների կնիքներով, իսկ իւրայնոց ոչ միայն զանազան միջոցներով արգելեցին միանգամայն անխառն մնալ օտարներից, այլ մինչև անգամ օրինազանցների վերայ էլ սատարիկ պատիժ սահմանեցին, նպատակաւ որպէս զի կրօնի հզօր ներգործութիւնը զօրանայ, բազմանայ և հարստանայ իւրեանց ազգութիւնը և լեզուն, Հայ ազգը զուրկ լինելով այսպիսի իրադրութեամբ քաղաքական օրէնքներից, դարերի մէջ կարողացաւ միայն սրի, կրակի և անտանելի տանջանքների հետ պատերազմելով պահպանել իրեն կրօնը և արեամբ ներկած եկեղեցին, որպէս զի կարողանայ ազգութիւնը ազատել բռնութեան և խորամանկութեան յափշտակող ժանիքներից, Տաճիկը, պարսիկը բռնութեամբ, շնայելով անօրինակ դիմադրութեան, դարձեալ մեծ հարուած տուին մեր ազգին, յայտնի է, որ այժմ բաւական հայեր ընդունած մահմեդականութիւնը, թրիստուելով նոցա օրէնքով, սովորելով նոցա լեզուն, նոցա սովորութիւնները և ամեն յոռի և լաւ կողմերը, միանգամայն իւրեանց տաճիկ և պարսիկ են անուանում ազգաւ և սչ հայ:

Պարծես այս բաւական չէր, խորամանկ և շահասէր բողոքականը աւետարանը ձեռքը տաւ զոնէ դուռն շրջելով կարողանումէ շատ քաղցր և համոզկեր խօսքերից յետոյ և դրամով աւելի հաւատացնել ողորմելի ամբոխին թէ նոցա կրօնը վատ է, իսկ բողոքականներն լաւ, թէ նոքա կապաշտ են, իսկ բողոքականները աստուածապաշտ, թէ նոքա դժուր պիտի գնան, իսկ բողոքականները արքայութիւն, և այսպիսի շատ երկար և բարակ քարոզութիւններով ողորմելի անձանց որսում ձգումն զեպի

իւրեանց աղանդը, Յետոյ՝ փոքր առ փոքր սկսում են սովորացնել նեմեցի
 աղօթքները, նոցա սովորութիւնները, նոցա լեզուն, նոցա լաւ և վատ
 կողմերը, և այսպիսեալ ստանալով իւրեանց ազգութիւնը՝ լինում են նեմե-
 ցի զաւակ և աղօթի և ոչ հայի, Անցեալներում իս շրջած եմ Շամախայ և
 Բաքուայ քաղաքները և տեսած եմ, որ դոքա թողած հայ լեզուի գա-
 սատութիւնը ամենաստոր դրութեան մէջ, ամենակերպ աշխատում են
 սովորացնել հայ զաւակներին նեմեցերէն, նոցա կրօնը, սովորութիւնները,
 նոտաները և չնո՛ւ Ես շատ անգամներով լսած եմ զրանցից, որ ասում են —
 « մենք նեմեց ենք, մեր զաւակները պիտի սովորեն նեմեցերէն, նոցա կրօնը
 և սովորութիւնները, մեր ապագան նեմեցի աղօթութիւնն է, ի՞նչ է հայը,
 որ ինչ լինի նորա ազգութիւնը, » Աւանորոյ և սովորութիւն է յիշեալ
 քաղաքներում նոցա նեմեց անուանել և ոչ հայ, իսկ պապականների մեր
 ազգութեան տուած հարուածը թողնում եմ պատմութեան, Այսպէս նոքա
 որ իւրեանց միայն կրօնով են որոշում և ոչ ազգութեամբ, այդ մի ժա-
 մանակաւոր, անհիմն և նպատակով արած գործ է, նոցա նպատակը
 ոչ թէ կրօնի տարբերութիւնն է, այլ կրօնով ազգութիւն որսանալն է,
 մերայնոց ազգութեամբ անհետանալը, իսկ օտարներին բազմացնել և հա-
 ըրստացնելն է, Էկեց ուղիղ այս է պատճառը, որ հայերը նոցա անուանում
 են մոլորաւած, խաբեբայ, խորամանկ և ամենակերպ ատում են, իրրեւ ազ-
 գութեանը, Բացի սորանից ղենք թէ ճշմարիտ է, կրօնը ուրիշ բան է, ազ-
 ցութիւնը ուրիշ, և թէ կրօնը ոչինչ մի ներգործութիւն չունի ազգութեան
 վերայ, որովհետեւ իւրաքանչիւր անձնաւորութիւն իւր համոզմանց և խղճի
 ազատութեամբ կարող է պաշտել Աստուած, Այսպիսի դադափարներից
 արդեօք ինչ կարող է ծնանել, Ա՜յ ապաքէն զրանցից կծնանի մի սարսա-
 փելի շփոթութիւն, խառնակութիւն և աղմուկ, Մենք տեսնում ենք, որ
 ինչպէս իւրաքանչիւր անձնաւորութիւնը ունին միմեանցից որոշ որոշ կեր-
 պարանք, հէնց ուղիղ այդպէս էլ ամեն մի անհատ ունի իւր տարրերաւոր-
 բեր համոզմանքը, գաղափարները, դատողութիւնները և չնո՛ւ թէ իւրա-
 քանչիւր մի անհատ իւր համոզմունքների, խղճի և գաղափարների ազա-
 տութեամբ սկսէ ճանաչել աստուած և պաշտել նորան, ուրեմն պէտք է
 տարբեր տարբեր աստուածներ ծնանին և պաշտուին մորդկերանցից իւր-
 եանց տարբեր տարբեր պատահամոզմունքների համաձայն, սորանից իհար-
 կէ նոր ի նորոյ պիտի ծնանի բազմաստուածութեան աղանդը, Բայց սորա
 անկարելի լինելն էլ արդէն վճռուած է շատ դարերից, վճռուած է, որ մի է
 Աստուած և մի Տէր Յիսուս Քրիստոս և, որ խղճի և համոզմունքների ա-
 զատ հասկացողութեամբ չէ կարելի անըմբռնելն մարդկային տկար խելո-
 քով ըմբռնել և մեր համոզմամբ նորան ճանաչել և պաշտել, (Տես Առ-
 գարի նամակները Տիբեր կայսերի վերայ)։

Խղճի ազատութիւնը կարող է մարդին ձգել նաեւ անասունացութեան
 ուսկանի մէջ, որովհետեւ նա նորան (խղճի համոզմանց) հետեւելով կարող
 է ազատօրէն կամ հաւատալ նորա գոյութեան և կամ ոչ, ուստի նա

կարող է աղատութեն գործել րարութիւնն և չարութիւնն կարող է սպանա-
 յնել իւր ընկերին և օգնել նորա կարիքներին մէջ և կարող է մի փամի մէջ
 հաղար և մի տեսակ աղետու թիւններ անել իսկ միւս փամում նայնքան
 էլ րարարոսութիւններ միայն աշխի անաջ ունենալով իւր անձնական
 օգուտները Պատճառ որովհետեւ սատուածոյին սպողնակաց պատգամ
 ները նորան չեն տարսեցնում և նա չէ հաւատում նոցան և ա չէ սպասում
 իւր րարիգործութեան վարձատրութեանց և չարութեան պատժին Իսկ
 կրօնը կաշկանդումէ մարդոյ թոյլ չէ տալիս աղատութեամբ գործել ինչ
 որ կամենումէ և ինչ որ վերաբերումէ միայն իւր անձնական օգտին
 ևս որպէս սանձ պահումէ թոյլ չէ տալիս նորան զրկել իւր ընկերին և
 փասել նորան թոյլ չէ տալիս անտարբեր նայել դէպի իւր ազգին եւ
 կեղեցւոյ և պայծառութեան այլ ստիպումէ իւր ունեցածներին նորա
 համար մասն հանել թոյլ չէ տալիս նորան իւր թշուառութեան վերջին
 րոպէներին մէջ անգամ անոյս կորնել և այլ ճիշդ հաւատացնումէ նա
 մարդոյն որ իւր թշուառութիւնները և վշտերը ունին յաւիտեական
 միտիթարութիւն և սիրտիանք և թէ նորա համար պատրաստուած է մի նոր
 և եղանակ կեանքի միջնորդութիւն և յայտնումէ զանազան բաներ

Պատահումէ եթէ դու ամեն ջանքով գործում ես ազգային ասպարիզում
 եթէ դու գնում ես առաքինութեան ձանադարհներով և եթէ դու անձնազո-
 հու թեամբ մրցում ես խաւարի դէմ տեսնում ես յանկարծ մի չարածձի նա-
 խանձից և ատելութիւնից շարժուած կամենում է քեզ քո գործունէութեան
 ասպարիզում խոչնդոտն լինել և ստի պրոքելով մի քանի փողոցական ան-
 ձանց՝ գնում է վատահամբաւելով արատաւորիչ քո տարիներին մէջ աշխա-
 տած բարի և պարկեշտ անունը և արդիւ դործքերդ Ահա մէ քո արդարու-
 թիւններդ մեղք քո ազգասիրութիւնդ՝ ազգութացութիւն քո անձնազո-
 հութիւնդ՝ խաբկայութիւն թարգմանելով ամենի մօտ քեզ անարգ և չար
 նկարագրել Դու ի հարկէ այս քեզ համար անտանկի համարելով սկը-
 սում ես աղի արտասուքով րարձրացնել ձեռքերդ և աղաղակել զգնութիւն
 նորան որ սրտերի քննողնէ որ զաղանեաց տեսնողնէ որ արդարութեան
 պաշտպանն է և եւ երբ յանկարծ կարճ միջոցում մի հրաշալի դիպուածով
 հրապարակու հանդէս են գալիս քո թշնամացող նենդութիւնները նոցա նա-
 խանձ և ատելութիւնը նոցա յայտնի շարեգործութիւնները յայտնվումէ
 նաեւ քո հալածուած արդարութիւնդ քո ջիւր՝ ազգասիրութիւնդ քո բա-
 րոյական վարդապետութիւններդ ոչ աղաքէն դու կրկին քաղցր արտա-
 սուօք չգրած գոհանում ես նրանից որ սիրումէ սրբութիւն որ սիր-
 փումէ վշտերը որ կենդանացնումէ հալածուած արդարութիւնը որին և
 անուանում ենք մի Աստուած և մի Տէր Յիսուս Քրիստոս

Այսպէս ուրեմն մարդոյս մէջ կայ մի զգացմունք որ բռնարարութիւն
 համարում և ստիպումէ նորան հաւատալ մի անհրեղի զօրութիւն որին
 մենք անուանում ենք Աստուած Աստուծոյ գոյութիւնը արդէն շատ աղա-
 ցուցութիւններով հաստատուած կրողութիւն լինելով մենք աւելորդ հա-

մարեցիներ նոր ի նորոյ նորա վերայ խօսել, այլ միայն հարկաւոր է ասել, որ եթէ զոյ Աստուած ուրեմն զոյ նաև նորանից մարդոյն տուած օրէնքներ և պատգամներ, որք չեն թողում մարդոյն ազատ զործել միայն խղճի և համոզմանց համաձայն այլ իրրե սանձ ձգում քարշումեն նորան դէպի այն տեղ, ուր է Աստուծոյ կամքը և երջանկոյ իմունը, Կրճ լծէ աւելի լաւ պատճառ, ի՞նչ օգուտ է մարդոյն որ ասումէ — «ես չեմ փոխում ազգութիւնս, այլ դարերով ինձ նախնիքներից աւանդած կրօնս և սովորութիւններս» աւանդանելով ինձ կամօրիկ, բողոքական և լին, Եթէ դու ճանաչումես այն Աստուածը, որին ճանաչումէ հայը, եթէ տաչառումես Յիսուսին, որին պաշտումէ հայը, եթէ աղօթումես սուրբ Հոգւոյն, որին աղօթումէ հայը, եթէ հաւատումես աւետարանին, սուրբ գրքին, իրրե Աստուծոյ պատգամաց գիրք, որին և հաւատումէ հայը, ապա ուրեմն այս ամենից յետոյ ոչ լծէ կրօնը փոխելով մեզումես ազգութեան մէջ, այլ ազգութիւնը փոխելով մեզումես մի և նոյն կրօնի մէջ, զոյ համոզում մեզումէս զայն, որ ասում էս

Այսպիսի թիւր և մութ վարդապետութիւններից կարող են առաջ գալ նաև շատ գաղափարական, կարծիքական և երեակայական հարցեր, օրինակ կարող ենք առաջարկել նաև այս մի հարցաւ ԲՆՀ հարկաւոր են այսքան լեզուների, այսքան ազգութիւններ և կրօններ, աւելի լաւ է լինել մի կր-
քօն, մի լեզու և մի ազգ մարդկութեան անուամբ։ Բայց ցաւալին այս է, որ այսպիսի դատողութիւններ առաջարկողները չեն մտածում, որ շատ ա-
ռաջ պիտի գալիս էր, բայց այն մի Աստուածը, որին ընդունում են ամենայն ազգ
և լեզու, նա կամեցաւ մարդկային ամբարտաւանութեան խորհուրդները
ցրել, նա կամեցաւ, որ լինի այդպէս։ Ապա ուրեմն ամենից լաւը նա է,
որ չզիմարդն Աստուծոյ կամքին, այլ մեան հաստատուն այն կոչման մէջ,
որի մէջ կոչուած են, վասն զի մենք ով ենք, որ կարողանալք դէմ դնել
Աստուծոյ կամքին։ Մենք հայ ենք և քրիստոնեայ, պարտականեմք պահ-
պանել մեր լեզուն, կրօնը և ազգութիւնը, և ինչպէս մեր նախնիքը մեզ են
աւանդել, այնպէս էլ պէտք է ամբողջութեամբ մենք աւանդենք մեր յա-
ջորդներին։

ՊԵՐՏԵՆՆԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆՆԵՐԻ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒՄԸ

7-21.

Մոսկովայի Հայոց Գասպարեան աղքատանոցի խորհրդարանի
Վեհափառ Հայրապետին մատուցած յայտարարութիւնից եւ
անցեալ 1879 թուականի հաշւեկշռից հետեւեալ տեղեկու-
թիւնները քաղուածօրէն հրատարակել արժան կհամարիմք ի
գիտութիւն մեր սիրելի ազգայնոց:

—, Առ 1 յունվարի 1879 ամի ընդ խնամատարութեամբ Աղքատանոցի գտանէին հետեւեալ 10 ծերացեալք անձինք — Թուշմալեան, Խուրիկեան, Նաղարեան, Սահարեան, Կուկուջանեան, Փիքատեան ընդ որոցմբ, օրիորդն Խերոտինեանից, Լամբա Հոյիկի և Բոքաբեկեան, յորոց վերջինն մեռաւ ի յու-